

УДК 379.56:489

Леонід Кравчук

РУСИФІКАЦІЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ У ПЕРІОД РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В 1940–1941 РОКАХ

У запропонованій статті відображено механізми впровадження нових радянських освітньо-культурних цінностей, що протирічать природі українського національного світогляду. Основним компонентом виступає друга російська мова, як засіб між-національного спілкування, а також освітня виховна мережа краю, яку підпорядковують єдиному радянському Московському науково-методичному центру.

Ключові слова: радянська школа, освіта, влада Рад, історія ССРСР, вчитель, радянська свідомість, комуністична партія, Сталінський уряд, соціалістична свідомість, інтернаціоналізм.

Аналізуючи реформаційні заходи радянської влади з перших днів її діяльності на теренах Тернопільщини дійсно складається враження про державну турботу щодо вивчення в освітніх закладах української мови, літератури, історії, географії тощо. В порівнянні з освітньою програмою Польщі, це викликає в місцевого населення симпатію на перших порах до Радянської влади, але аналізуючи подальші кроки в цій сфері ми зустрічаємо справжню мету – це зросійщення окупованого краю.

Діяльність вчителів російської мови та літератури набуває особливого значення в процесі радянзації світи. Увага до вивчення російської мови була посиленою, що особливо чітко проявлялось у підготовці нових підручників для україномовних шкіл. У 1940–1941 навчальному році вчителям російської мови і літератури запропонували для ознайомлення проект підручника з російської мови для 6–7 класів шкіл з українською мовою навчання. Проект характеризує чітка методична структура, доцільне тематичне навантаження кожного розділу і параграфу, належна увага до практичної роботи з конкретним граматичним матеріалом. Водночас проект, на перший погляд далекої від політики та ідеології навчальної дисципліни, наділений елементами заідеологізованості: до шостого параграфу “Поняття про літературну мову і про діалекти російської мови” додається примітка, в якій сказано, що “при вивченні південноросійської говірки необхідно виокремити такі риси південноросійської говірки, що близькі українській мові – протяжна вимова окремих звуків, м’яка вимова закінчень дієслів третьої особи однини і множини, словникова близькість уживаних наявних слів”. У цьому – відвертий намір переконати учнів у спорідненості російського і українського народів через елементи схожості у їх мовах, а звідси – висновок про культурно-духовну єдність, про спільність історичних доль тощо.

Такий же ідеологічний контекст у сфері методики зустрічаємо ще в одному тогочасному документі методологічного плану філологічної спрямованості – в методичному листі “Організація письмових робіт у середній школі”. Документ розпочинається твердженням, що Великий Сталін у своїх геніальних працях із мовознавства дав історико-філософські основи для вітчизняного мовознавства у вищій і середній школі. Метою всіх письмових робіт у середній школі є розвиток у її випускників уміння точно, ясно, логічно, орфографічно правильно та образно висловлювати свої думки. Головна відповідальність за успіхи учнів у цій справі лежить на вчителів російської мови, для якого згадана робота є не побічним, а головним завданням. “Тому, розпочинаючи з початкової школи і закінчуючи десятим класом, всі задані в класі та додому письмові роботи мають вилитись у

струнку, організовану систему, зв'язану в усіх її частинах однією думкою і одними принципами". Автори методиста наголошують, що різниця між письмовими роботами у молодших і старших класах має бути тільки кількісна, а не якісна, відрізнятися лише обсягом, а не творчим змістом. В документі визначають позитиви і негативи (вигоди і недоліки) кожного виду письмової роботи, які покликані розвивати в учнів спостережливість, уміння зафіксувати, осмислити і виробити своє свідоме відношення до об'єкта спостереження шляхом його всестороннього опису через призму власної творчості.

Саме у площині формування свідомого світовідношення в авторів методичного листа виникає потреба та обов'язок здійснити цілеспрямоване спотворення істинного стану речей заради ілюстрації фальшивої ідеї. Приклад цьому – рекомендації методичного листа щодо тлумачення кольорової палітри природи, описаної в різних літературних творах письменниками-класиками. Червоний, червоно-оранжевий та близькі до них кольорові відтінки оголошуються теплими, такими, що приваблюють і радують, а зелений, синій, голубий і близькі до них відтінки – холодними, такими, що відштовхують і пригнічують свідомість. Потреба у такому спотворенні зрозуміла: червоний – колір радянського прапора, сутність пролетарської символіки, тому його тлумачення не може мати негативних нюансів і авторам доводиться абстрагуватись від загальновідомого і загальноприйнятого смислу червоного кольору як кольору застереження, небезпеки і навіть заборони, кольору крові та безжалісного вогню; кожному відомо, що червоне лякає, а не приваблює, породжує страх, але аж ніяк не радість. У той же час зелений колір – колір природного спокою, врівноваженості, зняття напруги та відсутності небезпеки, тобто має дозвільний характер, а синій чи голубий – колір небесної чистоти, піднесеності, символ високих поривань ("голуба мрія"). Так методологія тлумачень застосовується для цілеспрямованого спотворення духовного смислу [8].

Особливе місце в системі організаційно-методичної роботи в радянській школі належало класному керівнику: він відповідав практично за всі аспекти діяльності учнів класу (успішність, поведінку, навчальне сумління, громадську активність і політичну благонадійність). Класний керівник однієї з львівських шкіл розповідає про свою роботу в передвоєнний період, зокрема, про учнівські щоденники, які заповнюють учні та вчителі. Але якщо шкільний контроль (директор, завпед) виявить, що щоденник заповнений невірно або учень забув принести його до класу, відповідальним виявляється класний керівник. Він же відповідає і за те, що учень його класу не приніс книжки чи не виконав домашнього завдання і намагається виконати його під час інших уроків. Окрім цього, на класному керівнику лежав обов'язок щосуботи політично просвіщати своїх вихованців, а щосереді – їх батьків і на завершення тижня подати завпеду звіт у числовому вираженні про роботу з класом (виховні заходи, кількість пропусків і спізнень, негативних оцінок) [6, с.172].

Конкретну роботу класного керівника бачимо у звітній документації, поданій дирекції школи класним керівником 7 класу СШ № 1 м. Кременця С. А. Боголюбовим про завершення класом 1939–1940 навчального року. Звіт складався із загальної статистичної таблиці засвоєння класом окремих навчальних дисциплін, статистичної таблиці навчальних успіхів кожного учня у розрізі предметів і письмового пояснення класного керівника про виконання вчителями навчального плану та освоєння учнями програмового матеріалу, а також із пропозицій щодо методичного вдосконалення навчально-виховної роботи у наступному навчальному році.

Із загальної статистичної таблиці випливає, що найнижчу якість знань учні класу показали з української мови: із 42 учнів – жодної відмінної оцінки,

29 посередніх і 3 незадовільних. Навіть з алгебри, геометрії і фізики показники вищі (17 учнів мають оцінку “відмінно”). Показово, що статистика учнівських успіхів з російської мови набагато краща, ніж з рідної: 7 відмінників, жодного невстигаючого, 14 учнів мають оцінку “добре” (з української – лише 10). Якщо повернутися до протоколу засідання методичної комісії вчителів російської мови м. Кременця, де головував цей же С. А. Боголюбов, то побачимо, що рівень засвоєння місцевими школярами російської мови викликає в учителів серйозну тривогу. Однак це не знайшло відображення у статистичному звіті. Далася взнаки методологія радянської звітності: вчитель не мав політичного права показати цифру, що свідчила б про ідеологічний негатив. Російська мова належала до категорії “недоторканих” навчальних дисциплін поряд з основами марксизму-ленінізму, історією ВКП(б) і незадовільна оцінка з неї хоча б в одного учня ставила під сумнів ідеологічну благонадійність учителя, а за цим ішли б відповідні висновки щодо керівництва школи. Три незадовільні оцінки з української мови проблеми не складали, бо в письмовому поясненні до статистичного звіту про них навіть не згадується.

У той же час класний керівник детально пояснює неуспішність двох учнів з математичних дисциплін: один з них змушений працювати після занять у школі, щоб заробити на прожиття, а другий затрачає основну частину свого вільного часу на дорогу додому (проживає у віддаленому селі). У пропозиціях щодо вдосконалення навчального процесу наголошується на необхідності повнішого забезпечення підручниками і наочними посібниками, а також прискореного формування робочого навчального плану, щоб створити ширші можливості вчителям для підготовки до нового навчального року [1].

Заідеологізованість організаційно-методичних засад здійснення навчального процесу у вищих закладах освіти була доведена до практичного ігнорування інших граней підготовки фахівців, окрім вузькопрофільної. Це підтверджує розклад занять Кременецького державного учительського інституту на травень 1940 року. При шестиденному робочому тижні на історичному, фізико-математичному і природничо-географічному факультетах щоденно читаються лекції з основ марксизму-ленінізму і проводяться заняття з військової підготовки, на мовно-літературному – щоденна військова підготовка і чотириденна – з історії СРСР та основ марксизму-ленінізму. Фактично на ці два предмети віддано 50 % академічного часу, решта – на фахову підготовку. Для дисциплін морально-етичного, гуманітарного, культурно-мистецького плану, без яких повноцінна підготовка педагога неможлива, в цей період місця в розкладі не знайшлося [4, с. 1].

Регламентация організаційно-методичної роботи та її повний взаємозв'язок з ідейно-політичними заходами характерні для діяльності науково-педагогічних колективів вищих закладів освіти, в чому Кременецький державний учительський інститут виключенням не був. У плані роботи кафедри літератури на I семестр 1940–1941 навчального року навіть розділ “Навчально-організаційна робота” містить елементи жорсткого контролю за навчальною діяльністю викладачів і студентів: звіти про виконання робочих планів викладачами у розрізі навчальних дисциплін, контроль (перевірка і виправлення) конспектів студентів із предметів навчального плану, підготовка і доведення до відома студентів списків необхідної (тобто дозволеної) художньої і наукової літератури, обговорення конспектів лекцій викладачів, укладення індивідуальних договорів про соціалістичне змагання між членами кафедри на основі договору про соціалістичне змагання із кафедрою мови.

Розділ “Науково-дослідницька робота кафедри” має чіткі статистичні параметри: три наукові статті до інститутського наукового збірника, складання кандидатських екзаменів трьома викладачами, чотири наукові роботи

профільного характеру, три наукові відрядження (Москва, Київ, Харків), три наукові сесії за творчістю окремих письменників (В. Маяковський, М. Горький, І. Франко). Важливою складовою роботи кафедри виступає участь науковців у громадсько-політичних заходах. Розділ плану “Громадська робота кафедри” за обсягом рівняється розділу “Науково-дослідницька робота”, а за змістовим наповненням і різноманітністю форм перевершує його: участь у виборчій кампанії по виборах до місцевих рад, по два лекційних виступи у трудових колективах міста і району за узгодженням із відділом пропаганди і агітації міськкому КП(б)У, читка позанавчальних (ідейно-виховних) лекцій студентам інституту, участь у заходах ювілейного характеру із залученням студентства (ювілеї видатних партійно-державних діячів, важливих подій), продовження роботи з поглибленого вивчення “Короткого курсу історії ВКП(б)”, оволодіння положеннями марксистсько-ленінської теорії щодо освіти, науки та виховання [2, с. 1–2].

Якщо однією своєю стороною науково-дослідницька робота профільної кафедри пов’язана з участю її членів у громадсько-політичній діяльності, то друга сторона нерозривно поєднується з організацією соціалістичного змагання. Типовим у цьому відношенні є Акт перевірки виконання умов соціалістичного змагання між кафедрою марксизму-ленінізму та кафедрою педагогіки Кременецького вчительського інституту у період з 1 вересня 1940 р. по 1 березня 1941 р. Порівнянню підлягали показники фахової та ідеологічної діяльності всіх членів обох кафедр. Кафедра марксизму-ленінізму представила свою роботу такими даними: 7 взаємовідвіданих лекцій, з яких 3 обговорені на засіданнях кафедри; 2 викладачі склали кандидатський мінімум з діалектичного та історичного матеріалізму, а ще 2 доповіли про свою готовність до такого іспиту; підготовлена і прочитана одна методична доповідь для викладачів інституту та 15 лекцій і доповідей – для працівників навчального закладу й організацій міста.

Кафедра педагогіки ілюструє свої успіхи наступними показниками: 8 взаємовідвіданих і обговорених на засіданнях кафедри лекцій; 3 доповіді для вчителів міст Кременця і Шумська та 8 бесід – на виборчих дільницях; організовано педагогічний кабінет, де представлені матеріали радянської педагогіки, праці класиків марксизму-ленінізму; підготовлена до захисту одна дисертація і матеріали до теми “Антирелігійне виховання у школі”. Згаданий Акт додатково підтверджує пріоритет ідейно-політичної складової в роботі викладацьких колективів над її складовою організаційно-методичною [3, с. 3].

У системі наукової роботи ідеологічні акценти особливо яскраво виявляються у формулюванні тем, визначенні завдань наукової роботи й аргументації її значення. У Звіті про науково-дослідницьку роботу викладачів Кременецького державного учительського інституту за 1940 р. згадується праця старшого викладача кафедри літератури Є. В. Вологовського “Нарис історії стародавньої римської літератури”, яку він писав протягом 1938–1940 рр. і про яку сказано: “Характеризує процес розвитку римської літератури у світлі вказівок т. Сталіна про падіння античного суспільства у зв’язку з повстанням рабів” [4, с. 1].

Запровадження радянської педагогічної теорії з її заідеологізованою методологією здійснювалось, в основному, шляхом забезпечення закладів освіти науковою, навчальною і методичною літературою російських або російськомовних видавництв. Одним із таких видань був посібник “Оборудование лаборатории по физике в средней школе”, який розпочинався зверненням до постанови ЦК ВКП(б) “Об учебных программах и режиме в начальной и средней школе”, де вказується на урок як основну форму організації навчальної роботи і наголошується, що “треба систематично привчати дітей до самостійної роботи, широко практикуючи різні завдання в міру оволодіння певним курсом знань (розв’язування задач і вправ, виготовлення моделей, робота

в лабораторіях, збирання гербаріїв, використання пришкільних ділянок у навчальних цілях і т. д.)”.

У цій же постанові ЦК ВКП(б) пропонує розробити заходи по виробництву і постачанню в школи навчальних посібників, апаратури, обладнання “з метою підвищення ефективності педагогічної роботи”. За вказівками ЦК ВКП(б) школи забезпечені програмами і підручниками. На черзі – завдання: на основі опублікованих програм і підручників забезпечити школи навчальними посібниками та обладнанням. Старе обладнання лабораторій по фізиці було виключно абстрактним своїми конструкційними особливостями і змістом, не забезпечувало зв’язку фізики з практикою, показувало фізичні явища “в чистому вигляді”, в його існуванні “для себе”, що характерне для ідеалістичного тлумачення явищ природи, без всесторонніх зв’язків з іншими явищами, з людською практикою, чого вимагає діалектико-матеріалістичне тлумачення природних явищ. В кінцевому підсумку, обладнання лабораторії з фізики “повинно бути пов’язаним у своєму конструктивному і технічному оформленні із застосуванням основ фізики в головних галузях соціалістичного виробництва” [7, с. 5–8].

Масштабно здійснювався переклад російськомовних підручників для середньої школи українською мовою. Серед таких підручників – “Курс фізики” для середньої школи І. І. Соколова, “Алгебра” А. П. Кисельова та інші. Їх тиражі вимірювалися сотнями тисяч примірників. Зокрема, “Алгебра” для 6–8 класів середньої школи була видрукувана в 1939 р. видавництвом “Радянська школа” накладом 201 тисяча примірників, “Геометрія” для 6–9 класів – 700 тисяч екземплярів. Масовими тиражами виходила у світ науково-методична література не лише навчального, а й виховного спрямування. В останньому переважали публікації та видання невеликого обсягу і, в основному, консультативно-інформативного змісту.

Широко вживаним способом залучення батьків до цілеспрямованої (в комуністичному дусі) виховної роботи з підростаючим поколінням, що базувався на принципі єдності школи та сім’ї у вихованні дітей, була організація своєрідного батьківського “всеобучу” шляхом розробки та розповсюдження різноманітних консультативних розробок, інструкцій, рекомендацій, а також створення батьківських комітетів, батьківських університетів і лекторіїв при школах. Показовим у цьому контексті є короткий покажчик літератури “Що читати батькам і вчителям з питань виховання”, підготовлений працівниками Державної наукової бібліотеки і поширюваний у передвоєнні роки. У розділі “Загальні питання виховання” серед рекомендованих літературних джерел вказано 7 праць К. Маркса і Ф. Енгельса, 6 – В. Леніна, 8 – Й. Сталіна, 6 партійно-державних документів, що висвітлюють вказівки ВКП(б) і радянського уряду щодо сім’ї і школи, 2 нормативні документи (Кодекс законів про шлюб, сім’ю та опіку і Положення про батьківський комітет при початковій, неповній середній і середній школі).

Із педагогічної класики рекомендуються твори Я.-А. Коменського, Й.-Г. Песталоцці, К. Д. Ушинського і російських революціонерів-демократів. Більше 20 рекомендованих літературних джерел присвячені морально-виховним аспектам життєдіяльності класиків марксизму-ленінізму, сімейному вихованню у родині Ульянових, поглядам Н. Крупської, М. Калініна, Ф. Держинського на комуністичне виховання і формування молодих ленінців-сталінців. Серед підручників з педагогіки автори покажчика називають лише два (обидва російськомовні): “Педагогика” І. А. Каїрова (М., Учпедгиз, 1939, 541 с.) і “Педагогика” Б. П. Осипова, Н. К. Гончарова (М., Учпедгиз, 1939, 352 с.), в яких висвітлені питання навчання та виховання як у початковій, так і в середній школі, і окремих розділ присвячений проблемам спільної роботи сім’ї і школи.

Привертає увагу збірник статей і довідкових матеріалів під редакцією Л. Є. Раскіна “Классный руководитель” (Ленинград, 1939, 244 с.).

Більшість інших джерел – видання брошурного типу і газетні та журнальні публікації. Розділ “Окремі питання виховання”, де передбачається розкриття проблем формування свідомої дисципліни, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, антирелігійного, художнього, фізичного і статевого виховання, питань шкільної гігієни, дружби і товаришування, вільного часу учня, вибору професії, роботи піонерської і комсомольської організацій у школі, рекомендує лише статті з фахово-ідеологічних радянських газет і журналів: “Под знаменем марксизма-ленинизма”, “Правда”, “Молодая гвардия”, “Комсомольская правда”, “Спутник агитатора”, “Учительская газета”, “Радянська педагогіка”, “Початкова школа”, “Середня школа”, “Вожатый”. У розділі “Питання виховання в художній літературі” називаються художні твори, які розкривають “гуманістичну сутність” радянської сім’ї і радянської школи та “антигуманний характер” дореволюційної сім’ї і буржуазної школи. Вказується також низка творів, де розповідається про героїчних людей нової соціалістичної доби.

У передвоєнний період практикувалися також брошури-методички з питань виховної роботи. Одна з них – “Педагогічна пропаганда в школі” – мала за мету озброїти педагогів і батьків принципами і методами комуністичного виховання дітей у школі та сім’ї, “правильної організації педагогічної пропаганди”. Остання має бути цілеспрямованою і систематичною, що неможливе без чіткого планування, де вказується тематика педагогічної просвіти, наявні пропагандистські сили (суб’єкти та об’єкти пропагандистського впливу), форми заходів педагогічної пропаганди (лекції, бесіди, консультації, екскурсії, тематичні виставки тощо), терміни проведення та виконавці запланованих заходів. Методичка пропонує кожну третю лекцію присвячувати конкретній тематичній комуністичного спрямування (“Завдання комуністичного виховання дітей”, “Народна освіта в СРСР і капіталістичних державах”, “Сталін і діти”, “Сім’я Ульянових”, “Дзержинський про дітей”, “Виховання радянського патріотизму та інтернаціоналізму в сім’ї”, “Роль комсомольських і піонерських організацій у вихованні дітей”). Решта лекцій та інші заходи плану педагогічної пропаганди мають проводитися з орієнтацією на формування матеріалістичного світогляду молодого патріота радянської Батьківщини і будівника комуністичного суспільства. Для цього поряд зі згаданими лекціями педагогічного характеру мають читатися лекції на політичні, загальноосвітні, антирелігійні теми.

Список використаних джерел

1. *Відомість* про успішність учнів 7 класу середньої школи № 1 в м. Кременці за шкільний рік 1939–1940 / Особистий архів Л. В. Кравчука 2. *ДАТО*. – Ф. Р-21. ОП-1. – спр. 2. – арк. 1–2. 3. *ДАТО*. – Ф. Р-21. – ОП-1. – спр. 2. – арк. 3. 4. *ДАТО*. – Ф. Р-21. – ОП-3. – спр. 1. – арк. 1. 5. *ДАТО*. – Ф. Р-21. – ОП-3. – спр. 3. – арк. 1. 6. *Західня Україна під большевиками*. IX.1939 – VI.1941. / Збірник. За ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с. 7. *Оборудование лаборатории по физике в средней школе*. Пособие для учителей / Под ред. Н. В. Нечаева. – М.: Учпедгиз, 1934. – 63 с. 8. *Организация письменных работ в средней школе*. Методическое письмо / Особистий архів Л. В. Кравчука.

Леонид Кравчук

РУСИФИКАЦИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ХОДЕ СОВЕТИЗАЦИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ В 1940-1941 ГОДАХ

В предлагаемой статье отражено механизмы внедрения новых советских образовательно-культурных ценностей, что противоречат природе украинского национального

мировоззрения. Основным компонентом выступает второй русский язык, как средство межнационального общения, а также образовательная воспитательная сеть края, что подчиняется единому советскому Московскому научно-методическому центру.

Ключевые слова: советская школа, образование, власть Советов, история СССР, учитель, советское сознание, коммунистическая партия, Сталинское правительство, социалистическое сознание, интернационализм.

Leonid Kravchuk

RUSSIFICATION OF EDUCATION DURING THE SOVIETIZATION OF TERNOPIL REGION IN 1940–1941

The proposed article reflects the mechanisms of implementation of the new Soviet educational and cultural values that contradict the nature of the Ukrainian national ideology. The main component of the second Russian acts as a means of international communication and academic educational network edge subordinated under a single Soviet Moscow scientific center.

Key words: Soviet school, education, Soviets USSR history teacher, Soviet consciousness Communist Party Stalinist government, socialist consciousness, internationalism.